

תוכן העניינים

ז	הקדמה
1	מבוא: בראשית הייתה השואה א. השואה אתגר רב־ממדי למחשבה 1 ב. על הספר ומבנהו 9
18	פרק ראשון: היסטוריה וזיכרון היסטורי א. השואה – בין היסטוריה לסיפור מכונן 19 ב. שברו של העולם היהודי 25
37	פרק שני: השואה היא המשך ההיסטוריה הקדושה של עם ישראל א. מסורת צידוק הדין היהודית 38 ב. השואה היא חלק מתכנית ההשגחה האלוהית: הפרשנות החרדית 59
94	פרק שלישי: אלוהים אינו אחראי: השואה בהגות הנאו אורתודוקסית א. השואה היא ביטוי של הסתר פני ההשגחה האלוהית: הרב אליעזר ברקוביץ' 96 ב. השואה, תקומת מדינת ישראל ותפיסת ההיסטוריה הקדושה: הרב י"ד הלוי סולובייצ'יק 112
137	פרק רביעי: ליברליזם יהודי ותודעת השואה א. השואה היא אתגר מוסרי לאדם המאמין: תורת הייסורים של ליאו בק 138 ב. בקורבנם הקדוש היהודים הצעידו את האנושות אל העת המודרנית: הרב איגנאץ מייבאום 152
159	פרק חמישי: הומניזם ביקורתי ודתיות ביקורתית: התייחסות פוסט מודרנית לפרשנות השואה א. צמצום תפיסת האדם בהגותו של יוג'ין בורוביץ 160 ב. דתיות ביקורתית לאחר השואה: אירווינג (איץ) גרינברג 170

- 176 פרק שישי: עולם יתום מאלוהים
- א. שמים שהם מדבר שממה: ייאוש מוחלט בשירתו של יצחק קצנלסון 177
- ב. התאולוגיה של היתמות: אלי ויזל 201
- ג. ההכרעה להיות בעולם ללא טרנסצנדנציה: רייצ'רד רובינשטיין 217
- פרק שביעי: אני יהודי משמע אני קורבן: תודעת הקורבן
- 229 לאחר השואה
- א. הקורבן שוב אינו מוכן עוד להיות קורבן 231
- ב. להיות יהודי להיות בודד ומוכיח: הגותו של ג'ורג' שטיינר 249
- ג. היהודי הגבולי: השואה בהגותו של ז'אן אמרי 267
- ד. בושת הקורבן בכתיבתו של פרימו לוי 287
- 298 פרק שמיני: תיקון העולם לאחר השואה: הגותו של אמיל פאקנהיים
- א. השואה כנקודת מפנה בתודעה היהודית 299
- ב. שבר ותיקון: דקונסטרוקציה של ההיסטוריה היהודית 346
- 382 פרק תשיעי: השואה והחברה הישראלית
- א. השואה ודמותו של הישראלי החדש: השתקפות השואה
ב'שיח לוחמים' 384
- ב. זיכרון היסטורי והנחלתו: אבא קובנר וצבי שר כסוכני
זיכרון לאומי 402
- ג. יום השואה: מועד חדש בלוח השנה היהודי 420
- ד. המסע אל מחוזות הזיכרון 447
- ה. השיבה הבלתי נגמרת אל העבר: סיפור אישי אחד,
חלון לעולמם של רבים 455
- 462 קיצורים ביבליוגרפיים
- 487 מפתח

הקדמה

זוועות מלחמת העולם השנייה, ובמרכזן שואת העם היהודי, התרחשו לפני יותר משישים שנה והם אחוזות עדיין בנשמתנו ואינן נותנות לנו מנוח. הן מאתגרות את דמיונו, רגשותיו ומחשבותיו של כל אדם המודע להיסטוריה האנושית. מאורעות המאה העשרים מחייבים לערוך חשבון נפש ולהתעמק בתרבות שהעלתה מתוכה נהרות של דם, שנאה ומערכות רצח תעשייתיות. השיח שלאחר השואה עוסק, מצד אחד, בשאלה הכבדה מהו אופייה של חברה שהולידה מתוכה את אושוויץ ואת שאר אתרי המוות ההמוני. מצד שני הוא עוסק בעולם שלאחר השואה ושואל מהו אופייה של החברה שמביטה לאחור ורואה בסיפור תולדותיה את מערכות המוות הללו.

לבני העם היהודי העיסוק בשואה הוא בבחינת התבוננות עומק בזהותם האינטימית. הם עומדים בפני הניסיון לבנות מחדש את העולם היהודי שנחרב באמצע המאה העשרים, עולם שנחרב, חלקו בכוח מעשיה של גרמניה הנאצית וחלקו בכורה הנסיבות הגאופוליטיות בארצות האסלאם בשנים שלאחר המלחמה. מבחינתם, העבר נוכח ואינו מרפה. ספר זה מבקש ללכת בעקבות זיכרון השואה וללמוד על נוכחותה בתודעה היהודית ועל הדרכים הרבות שבהן משפיע זיכרון השואה על השקפת עולמם של יהודים וראייתם את עצמם ואת רקמת יחסיהם עם סביבתם.

מבין הספרים המוקדש לנושא זיכרון השואה עמוס בספרי מחקר, ספרי עיון וספרות יפה; בספר זה אני מציע לעוסקים בהנחלת זיכרון השואה ובטיפול בתרבות הזיכרון מפת דרכים של האפשרויות השונות שמסרטטת המחשבה היהודית המתמודדת עם זיכרון השואה. אין תשובה אחת לשאלות הנוקבות שמעלה העבר היהודי. הספר פורש פנורמה רחבה ועשירה של מענים, חלקם עוינים זה לזה, חלקם מתפתחים זה מתוך זה בדרך של חשיבה דיאלקטית. הספר נחתם בעיסוק בתרבות הזיכרון המתהווה בישראל, בנגיעה בשאלות של הנחלת זיכרון השואה ובעשייה הפדגוגית הכרוכה ביום הזיכרון לשואה ובמסעי בני הנוער לפולין. העשייה החינוכית הקשורה בזיכרון השואה רבה, אולם חלקה הגדול חסר פרספקטיבה רעיונית נאותה. מתוך כך עולה הצורך

בבחינה ביקורתית של עשייה זו. אני מקווה שהספר יסייע למחנכים, למורים ולמדריכים, למנהיגות בתי הספר ולאנשי הקהילה במלאכתם רבת הדילמות. גם לי, כמו לרבים, הנחלת זיכרון השואה היא עניין משפחתי קרוב, מעגל נוסף של זהות ומתן משמעות לחיים. הורי, צבי שנר ושרה שנר-נשמית זכרם לברכה, היו ממייסדי קיבוץ לוחמי הגטאות וממקימי מוזיאון בית לוחמי הגטאות, בית העדות, מוזיאון ומרכז חינוכי לטיפוח זכר השואה הראשון בעולם. מאז אפריל 1949 הלך והתמסד בחצרו של הקיבוץ האירוע הציבורי של עצרות הזיכרון לשואה ולגבורת היהודים; הוכנס מועד חדש ללוח העברי, יום הזיכרון לשואה ולגבורה, מועד שזכה להכרה בחוק הישראלי. טקס הנחת אבן הפינה של מוזיאון בית לוחמי הגטאות, שאת המחשבה על הקמתו הגו אנשי הקיבוץ ובראשם יצחק (אנטק) צוקרמן עוד בפולין, התרחש באפריל 1949. המוזיאון נוסד בפועל באפריל 1950 והיה עם השנים למוקד של תרבות וזיכרון ותרבות של זיכרון בעל חשיבות לאומית ועולמית.

בשנת 1984 פרסם קיבוץ לוחמי הגטאות, בשיתוף עם בית לוחמי הגטאות, את 'דפי עדות' – ארבעה כרכים של סיפור ילדותם, ענותם בימי המלחמה, הישרדותם והגעתם לארץ ישראל של 96 ממייסדי הקיבוץ.¹ 'דפי עדות' מספרים את סיפורם המיוחד של הניצולים – בודדים ששרדו ממשפחות, קהילות ותנועות נוער – שהיו יחד למייסדיה של קהילת חיים יהודית שהיא גם קהילת הזיכרון והעדות. 35 שנים עברו מאז התקבצותם של הניצולים ועלייתם להתיישבות על אדמת הגליל המערבי עד שאזרו כוח ואומץ רוח לספר את סיפורם. ארבעת הכרכים הללו הם בבחינת כתיבי קודש יהודיים של המאה העשרים. הם מהווים מקור השראה לכתיבת ספר זה.

בית ילדותי היה בית ועד אינטימי לנזירי הזיכרון, ניצולים ולוחמים, סופרים, חוקרים ואנשי חינוך, שראו בזכר השואה את מפעל חייהם. צריף עץ קטן ודל אמצעים, ואחר כך בית משפחה תקני בקיבוץ, שהכיל בתוכו עולם ומלואו, עבר הווה ועתיד, רגשי לב ואומץ לב, עושר תרבותי וחזון חברתי. זהו הבית של משפחת שנר שקם בקיבוץ לוחמי הגטאות בסמיכות למוזיאון בית לוחמי הגטאות. שם נטוטה רשת הזיכרון והמעשה החינוכי. צבי שנר היה מנהלו המדעי של בית לוחמי הגטאות במשך 34 שנים; הוגה, איש ציבור, קטן בקומתו הפיזית ונישא ברוחו, שבצניעות ובעיקשות הוביל את מפעל העשייה התרבותי והחינוכי שלו שותפים וידידים בכל שכבות הציבור הישראלי, אנשי עיר וכפר, חילוניים ודתיים לכל שיוכיחם, יהודים

ובני עמים ודתות אחרות, בישראל ובעולם הרחב.² שרה שנר־נשמית, שותפתו לחיים, אשת התנועה החלוצית בליטא ובפולין, פרטיזנית לוחמת בשנות מלחמת העולם, פעילה בארגון 'הבריחה' בליטא הסובייטית וממייסדי 'ארגון הקואורדינציה לאיתור ילדים יהודים' בפולין לאחר המלחמה – הייתה עם בואה לישראל לאשת חינוך, חוקרת, סופרת שזכתה לפרסם את הספר הראשון שהביא את סיפור השואה לנוער ישראלי, 'הילדים מרחוב מאפו' (1958).³ שניהם, יחד עם שותפים אחרים לעשייה קדושה זו, יצרו ועיצבו תרבות של זיכרון היסטורי, אהבת אדם, מחויבות להמשכיותו של העם היהודי וטיפוח חברה של השכלה, סולידריות חברתית ושלום, נטולת כל ממד של משיחיות דתית. להם ולחבריהם שנשאו את המפעל החינוכי הזה – מתוך תודעה של שליחות אנושית ולאומית גדולה – מוקדש הספר.

משה שנר

מכללת אורנים – קיבוץ לוחמי הגטאות

2013

2 שם, עמ' 1398–1419.

3 שם, עמ' 153–177; שנר־נשמית, ואל המנוחה; נשמית, רחוב מאפו.

מבוא

בראשית הייתה השואה

א. השואה אתגר רב-ממדי למחשבה

יותר משישים שנה לאחר התרחשותה, השואה היא עדיין סוגיה היסטוריוגרפית ופילוסופית פתוחה. המחשבה ההיסטורית עדיין מבקשת הסבר ומתן משמעות לביטוי עמוק ומקיף של רוע אנושי שהביא לסבל ואובדן למיליוני בני אדם. מה ניתן ללמוד ממוראות מלחמת העולם השנייה, ושואת העם היהודי בכללם, על מהותה, תבניותיה וערכיה של הציוויליזציה המערבית, שהביאה לחורבן ולשפיכות דמים בהיקף עצום, אפשרה את רצח העם היהודי והביאה לעולם את אושוויץ? מה עושה ידיעת אושוויץ לחברה כיום, לתרבות, להבנתנו את עצמנו כבני אדם, לראייתנו את עתידנו בחברת בני האדם?

במהותה של האנושיות הוטל ספק: 'הזהו אדם', שואל פרימו לוי, וקוראיו עמו, שכך עשה לבני אדם אחרים? מיהו האדם שכך מתענה לזולתו, שהביא לכך שבני אדם היו לקורבנות של מדיניות דיכוי וגירוש, השפלה וטרור, מולכים אלי מותם? ומנגד, מיהם בני האדם שהיו ללא בני אדם, מושפלים, מדוכאים, מובלים לעמקי תחתיות של הקיום? ומיהם בני האדם שהרשע נגע בהם ואחז ולופת בגרונם והם מגיבים באלף דרכי התמודדות והתנגדות? השאלות אינן מתייחסות רק לעבר אלא גם לזהותנו כבני אדם כיום. לא רק מה הייתה השואה, אלא מהי כיום, בתוככי נשמתנו? שאלות אלה חריפות במיוחד להוגה שמבקש להבין את מקומו כיהודי בעולם שלאחר השואה בלי להתכחש להשלכותיה ולהשתמעויותיה לגבי כל אדם וכל חברה אנושית.

כדי לחדד את הקונפליקט הערכי הכרוך בדיון הפרשני בשואה, נדרשים המתדיינים להבחנה מעט נדושה בין תפיסת השואה כאירוע אוניברסלי, שיש לו משמעות לכל אדם, ותפיסתה כאירוע פרטיקולרי, שהוא בעל משמעות מיוחדת ליהודים ולבני קבוצות אחרות שהיו קורבנות למדיניות הרצח

הגרמנית. שני רובדי הדיון הללו מתקיימים בשיח השואה ההיסטוריוסופי והפדגוגי ולעתים מנסים להוציא זה את זה.

הפרספקטיבה האוניברסלית מתמקדת בתהליך ההיסטורי שהוביל להקמת מחנות מוות. בהקשר זה יש לברר מהו המסר הכלל אנושי העולה מן השואה ביחס לאפשרות קריסתן של חברות דמוקרטיות בעת של משבר חברתי, הצמחתם של משטרי דיכוי וטרור, ולבסוף ביצוע רצח עם (ג'נוסייד). מתוך לימוד החברה הגרמנית, שלא הצליחה לשמור על חייה הדמוקרטיים לנוכח המשברים הכלכליים של שנות העשרים והשלושים במאה עשרים ונכנעה לכוחות לא דמוקרטיים, אפשר לנסות ולהקיש לגבי גורמי חוסן או מוקדי חולשה בחברות של ימינו. הידע המצטבר על עלייתן של תנועות פשיסטיות באירופה של המאה העשרים, והתפתחותם של משטרים טוטליטריים הרסניים לעמם ולסביבתם, מאפשר מבט ביקורתי, מפוקח וזהיר, על גילויים של הערצת כוח השלטון, סמלי המדינה, הצבא והמפלגה, הממסד הדתי והאזרחי בהווה.

הידע ההיסטורי הקונקרטי על האנטישמיות בכלל ועל שנאת היהודים באידאולוגיה הנאצית בפרט, מפנה מבט אל רעיונות של גזענות, הלכי רוח של שנאת הזר, תרבות של שנאה ואידאולוגיה של שלילת כבוד האדם, ומתוך כך גם שלילת זכות הקיום של יחידים וקבוצות בימינו. תמונות הרצח ההמוני מעלות צורך דוחק ללמוד את התופעה ההיסטורית של ג'נוסייד – האידאולוגיה שלה, מחולליה ומבצעייה – זו ששבה כיום לזירה ההיסטורית במקומות שונים בעולם. ההיסטוריה מלמדת את המתבונן בה שיעור כואב על יכולת האדם להרע לזולתו. ההיסטוריה מלמדת – ככל שהיסטוריה יכולה ללמד משהו אקטואלי – שיש צורך לעמוד כל העת על המשמר.

בתכניות הלימוד ובמסעי תלמידים למחוזות השואה עוסקים רבות בממד האוניברסלי, בתרבות השנאה, במדיניות הטרור והדיכוי, בגטואיזציה של יהודים, בגירוש ולבסוף בהרג ההמוני באתרי המוות. בתוך כך עולים הלקחים הכלל אנושיים שיש להפיק מהסיפור ההיסטורי הקונקרטי ונדונה הרלוונטיות שלהם למציאות העכשווית. ביסוד הדברים מצויה ההנחה שיש לתת לבני הנוער, כמו גם לאנשי ממסד, לקציני צבא, לאנשי משטרה ובעצם לכל אזרח, כלים לזהות ביטויים של גזענות וקסנופוביה ולטפח בהם זהירות מפני הסכנות שבכוח פוליטי בלתי מרוסן, לאומנות ומיליטריזם. כדברי אנטואן די סנט אכזופרי, בפי הנסיך הקטן האלמותי, יש להיזהר בעצי באובב ולנכשם כשהם קטנים פן יגדלו לממדי ענק ויהרסו את הכוכב.

אולם דווקא עקב המסה הגדולה של התמונות והסיפורים משם, יש להיזהר בשימוש בשיעור המוסרני הזה. אין זה מובן מאליו שנכדי הקורבנות ימקדו

את לימודם בדי"אן-אי ההיסטורי והתרבותי של התלוינים, כדי שהם עצמם לא יהפכו למחוללי עוול. עולה גם ספק ביחס להנחה הפדגוגית, המצויה בבסיס כל התכניות החינוכיות הללו, שחשיפה לתמונות של רוע קיצוני תורמת לעיצובם של בני אדם טובים יותר: האומנם מחזקת תמונת הרוע את הטוב שבאדם?

מקובלת על 'האדם הדמוקרטי' ההנחה, שחינוך לתרבות דמוקרטית וטיפול הערך של כבוד האדם, כל אדם, מחייבים פרספקטיבה של מאורעות המאה העשרים ויחד עם זאת, עולה מחשבה שדיון בשואת היהודים מהיבט כללי אנושי, או מנוקדת מבט היסטורית ביקורתית, קרה ומרוחקת, יש בו הדחקה של עולם הקורבן ובריחה מהאימה העולה מנבכי הזיכרון. יש נוחות מסוימת בהתרחקות מחוויית הקורבן ובעיון במעשיהם של 'הרעים'. לקורבן היהודי, או לכל קורבן אחר, קל לעמוד רוחנית למול דמותם של המנוולים ההיסטוריים, באשר עמידה זו מחזקת את תחושת הערך שלו: 'אנחנו לא כמותם ונמשיך לחנך את עצמנו לא להיות כמוהם'. עמדה חינוכית זו הפכה, באופן אירוני, את הנאציזם ללהיט פדגוגי בתכניות לחינוך מוסרי, המסבירות בצורה נוחה לעיכול כיצד לא להיות נאצים. קל לעשות שימוש במילות תואר הנקשרות לתופעת הנאציזם. לקסיקון השואה משמש לעתים קרובות מאוד כדי לסמן כ'רעים' מאוד בני אדם או מעשים עכשוויים. 'גזענות' היא כל מה שאיננו אוהבים. שפת השואה מסייעת להסביר בפשטות יחסית את עולמנו ולחלק אותו בין 'טובים', אלו שדומים לנו, ובין 'רעים', אלו שדומים 'להם'. קשה הרבה יותר, מפחידה ומייאשת העמידה בקרבת לב ומחשבה לקורבנות, להיות עם הורים, סבים וקרובי משפחה ולפרשם, להיות תלמידיהם וממשיכיהם ולעתים גם מבקריהם.

יש האומרים שהרוצחים והלקח ממעשיהם הם קודם כול בעייתם של עמי הרוצחים ומשתפי הפעולה עמם: הגרמנים, הליטאים, האוקראינים, כל מי שמבני עמו יצאו רוצחים ועוזריהם. ועמם כל העומדים מהצד, האדישים ושווי הנפש, הכנסייה הנוצרית שלא עשתה כמעט דבר, אנשי האקדמיה שעמדו מנגד כאשר גרשו את שותפיהם לסגל ההוראה ואת תלמידיהם היהודים – על כולם לערוך חשבון נפש באשר לחלקם במתן הכשר למעשי הזוועה. ההכללה שכולנו רוצחים בפוטנציה או עומדים מהצד, ולכן על כולנו לעשות את חשבון הנפש של האדישות לסבל הזולת, היא עיוות המציאות ובריחה מהתייחסות לזיכרון ההיסטורי של הקורבנות וממשיכיהם ומהתמודדות עם האחריות הכרוכה במפגש עם העבר. שכן אם כולם רוצחים בכוח וכולם 'העומדים מנגד', מטשטשות כל ההבחנות הערכיות ואין מוטלת אחריות על אף אחד.

אולם היהודים – חשבון הקורבנות הוא חשובנם הנוקב. עליהם להתמודד עם התמונות משם מתוך קרבה אינטימית ולא מתוך הכללה כלל אנושית; עם היותם אובייקט של שנאה רצחנית, עם חוסר האונים, עם ההשלמה והמאבק, עם הבושה הכרוכה בזיכרון ההשפלה והדיכוי ועם אימת המוות. אלי ויזל, שכניצול המחנות יש לו זכות לומר את הדברים היותר נוקבים ולשאול את השאלות היותר כואבות, שואל:

מה, אם כן, היה בו ביהודי שכה מהר, כה בנקל, נהיה לקורבן? קראתי את כל ההסברים. אין בהם די, כולם כאחד. איך להעלות על הדעת את התהלוכות הדמומות שצעדו לעברי פ־פחת? את המוני האדם שהניחו להוליכם שולל? ואת הנידונים, שבקרונות החתומים ולפעמים על רציפי בירקנאו ממש, המשיכו שלא לראות כלום? אינני מבין.¹

תמונות של יהודים מוכי הסבל וההשפלה, הרעב והטרור, המוות ההמוני והאיום בהכחדה טוטלית – הם מרכיב מרכזי בחוויה היהודית המחפש מקום בתודעה ההיסטורית היהודית לדורות הבאים.

תהום רבה מצויה מתחת לרגליו של האדם היהודי. ניתן לשער שחורבן מרכזי החיים היהודיים באירופה, אובדן שלישי מבני העם היהודי והאיום על ראשיהם של כל שאר היהודים בעולם, מטביעים חותם בתפיסת עולמם של היהודים ובדרך שבה הם רואים את עצמם חיים ופועלים, וכדברי הוגה וחוקר השואה סטיבן כץ, כל יהודי בירכתי תודעתו הנו ניצול.² מהו החותם הזה? מה מקומו של זיכרון השואה בעיצוב תודעת היהודים כפרטים וכציבור? היהדות מתבססת על נרטיב קולקטיבי שעליו נבנית תאולוגיה, והיא רגישה לדרמה ההיסטורית. האם בעקבות השואה חל שינוי בתודעה ההיסטורית היהודית? האם השואה תרמה לשינוי הנרטיב היהודי?

זיכרון השואה מעמיד בפני היהודי תמונות של חולשה גדולה, השפלה, תופעות של התפוררות חברתית וקריסה מוסרית, שצפוי כי יתרחשו בכל חברה הנתונה לתהליכי דיכוי מסיביים. השואה לכשעצמה אינה מקור להעצמה וגם לא תשתית לחינוך ערכי. למרות הציפייה מעשייתם של מחנכים, כגון אלו היוצאים עם תלמידיהם למסעי זיכרון במחוזות המוות באירופה, ספק אם התמונות הללו יכולות ליצור גאווה יהודית בעלת עומק והתמדה; אולי אמפתיה כואבת, חמלה וכעס לצד התדהמה מגילויי האכזריות והתדרדרות

1 ויזל, היהודים שלי, עמ' 115.

2 כץ, דיאלוגים פוסט-שואתיים, עמ' 142.

מוסרית בלתי נתפסת; ביטויים מוחצנים, הנפת דגלים, שירת 'התקווה' ו'אלי אלי' וגם הטחת גידופים בפולנים – הם ביטויים חיצוניים רגועים. יתר על כן, ייתכן שיש בזיכרון הכואב דווקא פוטנציאל להרס פנימי או לייאוש מעצם הקיום היהודי. אירווינג (איץ) גרינברג, ממעצבי תרבות הזיכרון של שואת היהודים טען שהשואה העמידה בספק חמור את עצם קיומם של היהודים כיהודים ואת קיומה של היהדות.³ טענה זו מחייבת חשיבה מחדש של התאולוגיה והתודעה ההיסטורית היהודית, והבנה של מקום השואה בה. ההוגה היהודי נדרש למשמעות הקיום היהודי לאחר השואה, כי המשכיות התערערה. שהרי מה פירושה של ההכרעה לחיות כיהודי ולגדל ילדים יהודים לאחר שבימי השואה נתלה גזר דין מוות על ראשו של כל יהודי?⁴ החיים נמשכים, אולם מתחת לפני השטח רוחש הזיכרון שפועל את פעולתו המהרסת. הגות העוסקת בזיכרון השואה נדרשת לשאלה כיצד יוכל העם היהודי שזהותו נבנתה על זיכרון לשרות עם זיכרון השואה?

ההוגים המתייחסים לשואה חולקים זה על זה בהתייחסותם למידת השינוי שחל בתודעה היהודית בעקבותיה. אפשר לזהות, מצד אחד, את אלו המנסים לשמור על המשכיות התודעה היהודית ולהגן עליה מפני האיום שבמציאות ההיסטורית המשברית. מנגד, ניתן לפגוש את אלו שבעבורם השואה היא נקודת מפנה מכרעת בתודעתם העצמית. לדידם, הקיום היהודי לאחר השואה נושא בחובו משמעויות אחרות מאלו של הקיום היהודי לפני השואה. לאלו וגם לאלו השואה היא אתגר הזהות היהודי המשמעותי ביותר בימינו. אל השואה מוליכות השאלות על העבר היהודי ועל העתיד היהודי, מקומם של אמונה וערכים במציאות שלאחר השואה, המשכיות והבנייה של עולם יהודי לאחר החורבן.

השואה יצרה לקסיקון חדש של משמעויות. השיח העוסק בפענוחם צובר מינוח משלו, אולם המילים אינן יכולות להכיל את כל מה שמבקש הדובר לתת בהן, והן דורשות הסבר והרחבה. שפת השואה החדשה מכילה שמות של מקומות, אושוויץ, טרבלינקה, טרזינשטאט, פונאר, באבי יאר, ועוד מקומות לרוב, שמות שמעתה ועד עולם צל כבד ירחף מעליהם. כך גם שמות של אישים שנכנסו לפנתאון הכלל-אנושי על דרך הרוע המוחלט, או על דרך הטוב ומסירות הלב, כאנה פראנק ויאנוש קורצ'אק, ומושגים היסטוריים

3 גרינברג, ענן עשן, עמ' 8

4 תפיסה זו של הזהות היהודית כאדם נידון למוות על ידי החברה מוגשת בבחירות נוקבת בספרו של אמרי, מעבר לאשמה, עמ' 175–212. ראו דיון בהגותו ז'אן אמרי בפרק השביעי: אני יהודי משמע אני קורבן: תודעת הקורבן לאחר השואה, חלק ג.

חדשים, כגון: חוקי גזע, גטו, גירוש, יודנראט, סלקציה, מחנה ריכוז, מוזלמן, קאפו, משרפות, ניצול ועוד.

מההוגה המתמודד עם זיכרון השואה נדרשים דפוסי מחשבה חדשים. ההבחנות הרווחות בשיח ההיסטוריוסופי בין פרטיקולרי, ייחודי, ובין אוניברסלי מאבדות מתוקפן כאשר הן מושלכות על השואה: כשם שלקחו של רוצח מסוים הוא אוניברסלי, כך גם לקחו של קורבן מסוים, סבלו ואובדנו, הוא אוניברסלי. האוניברסלי הוא הניסיון לצאת עם משמעות כוללת כלשהי למעשים קונקרטיים. השואה כמאורע היסטורי יצרה אפוא דפוסי היסטוריוגרפיה חדשים. המתח שבין המחקר ההיסטורי, הביקורתי, השואף להכללה ולהמשגה ובין רובדי הממשות שרק העדות האישית יכולה לייצגם, מעמיד בספק את תקפותה של היסטוריוגרפיה מדעית לאחר השואה ואת מידת האוטנטיות שלה באשר מראש היא אינה יכולה להכיל את מושאיה.

תיוג השואה כמאורע ייחודי חסר תקדים וללא מקבילה היסטורית, או ביטולו של תיוג זה, יש להם משמעות שתידון בהרחבה בספר בזיקה להשלכותיה של השואה למציאות העכשווית. בלקסיקון הגדול שיצרה מלחמת העולם השנייה בכלל ושואת היהודים בפרט, נעשה שימוש נרחב, הרבה מעבר להתייחסות הקונקרטיית למאורעות השואה. כפי שאראה, שפת השואה חדרה לתחומי חיים רבים שבינם לבין השואה אין כל דמיון או קרבה מהותית; דימויים ומושגים הלקוחים מהסיפור ההיסטורי של שואת העם היהודי מצויים בשימוש מטפורי ואנלוגי נרחב גם בתחומים ובסוגיות שאין להם קרבה להתרחשות השואה. מונחי השואה היו למטפורות המושלכות, לעתים בקלות דעת ולעתים בודון הלב, על התרחשויות עכשוויות. השיח הזה מרדד את ההתייחסות לשואה, ובמידה רבה מכחיש את הייחודי שבה. אם כל מעשה של אפליה פסולה כלפי ציבור מסוים הוא 'גזענות', כל אדם רע מאוד הוא 'נאצי', כל אסון הוא 'שואה', וכל נערה שכותבת יומן בעת מצוקה גדולה היא אנה פראנק, אזי שום דבר אינו באמת בעל משמעות ייחודית והשואה חדלה להיות 'שואה'.⁵

הגות רחבה ומגוונת ניסתה לתת מענה לשאלות הנוקבות ששיח השואה מעורר, היא ממשיכה להיכתב עד היום וניתן לשער שהיא תלווה את העוסקים במשמעות קיומה של חברה אנושית בכלל ושל קהילת חיים יהודית בפרט עוד זמן רב. בבסיסה של הגות השואה עומד הניסיון להכיל ולעכל את זיכרון המאורע ההיסטורי בתוך תבניות היסטוריוגרפיות, תרבותיות, אתיות, תאולוגיות ופילוסופיות מוכרות למתבונן בהתרחשות ההיסטורית. לעתים יש

5 ראו עיון נרחב בטרוויאליזציה ובבנליזציה של שיח השואה אצל רוזנפלד, קץ השואה.

להוסיף להן תבניות חדשות; לעתים יש לעצב מחדש תבניות ישנות כדי שיכילו מציאות אקטואלית. ההוגה היהודי נוטל ממסורת יהודית רבת שנים תבניות של צידוק דין⁶ ובאמצעותן הוא מנסה להחזיר לתודעה היהודית ההיסטורית את תחושת הצדק הבסיסית שלה. אולם כשמנסים להתמודד באמצעותן עם מועקת הזיכרון של השואה, מתברר שהן מתקשות להכיל את הזיכרון ההיסטורי. 'הכלים' נשברים. האירועים נותרים ללא הסבר שלם וללא מענה פרשני מספק.

בהעדר תבניות תרבותיות מארגנות, עלול העולם ליפול לחלל של כאוס ניהיליסטי שאין בו טוב ורע, ראוי ואסור, חמלה ודין, חסד וצדק. עולם שהופר סדרו הנו עולם שמזמין ייאוש. השמים נהיים – בניסוחו של יצחק קצנלסון ב'שיר על העם היהודי שנהרג' – שמי מרמה וכזב.⁷ הקיום לנוכח רוע וסבל נטולי פשר נהיה לקיום אבסורדי. הגות יהודית עשירה התגייסה לסכור את הניהיליזם המאיים על ידי מתן משמעות לעבר הקשה. השיח התאולוגי חיפש שוב ושוב הסבר שישמור, גם לאחר השואה, על זכות קיומה של מחשבה מונותאיסטית. קוצר ידה של התאודיציה המסורתית, על כל דרכיה – החל מהפרדיגמה של חטא ועונשו ועד לפרדיגמה של הסתר הפנים הזמני – לתת מענה מספק לשואה הנוכחת בזיכרון, העמיד בספק חמור את כל הפרדיגמות המוכרות של המחשבה הדתית.

ההגות רבת הפנים נאלצה להודות שאין בידה ליישב את הדיסוננס בין הציפייה לסדר מוסרי קוסמי ובין המציאות ההיסטורית. העולם איבד את ודאותו; הקוסמוס איבד את סדרו; יש בו יסוד בלתי מובן ולא מוסבר בעליל. והיה אף מי שאמר שהעולם שב לתוהו. מכאן נובע האתגר העיוני שניסח אמיל פאקנהיים השואל: היכן תימצא נקודת המשען לתיקונו של העולם.⁸ בלא תיקון עולם עלול הייאוש לכלות את כוח הקיום היהודי והיטלר יזכה לניצחון היסטורי לאחר מותו – העם היהודי יכלה מתוך ייאוש.

המענה לכך מצוי, לדברי פאקנהיים, בסיפורי ההתנגדות שנחשפו במחקר

6 המושג 'צידוק הדין', בספר זה, מתייחס לכל דרך הגותית או ספרותית, כולל תבנית ספרותית או פילוסופית לא דתית, ובשיח הציבורי, שיש בהם ניסיון ליישב את הפער בין הציפייה לעולם מונגה בצדק ובין המציאות רוויית הסבל. פרספקטיבה רחבה זו עומדת מול הפרספקטיבה הצרה המייחסת למושג רק את המובן הצר של התשובות שנותנים רעי איוב לשאלתו בדבר סבלו הלא מוצדק והלא מוסבר: 'מפני חטאינו אנו סובלים'. בספר זה מיוחס אפוא למונח 'צידוק הדין' מגוון רחב של דרכים ליישוב הדיסוננס והתגברות על האבסורד שבקיום אנושי נטול הפשר.

7 קצנלסון, כתבים אחרונים, עמ' 331.

8 ראו פרק שמיני: תיקון העולם לאחר השואה: הגותו של אמיל פאקנהיים.

ההיסטורי, שהעלו על נס סיפורי התנגדות לדיכוי הגרמני במפעלי ההנצחה לגבורת האדם בימי השואה. אלו שהתנגדו לא הביסו את הגרמנים מהבחינה הצבאית, אולם הם הביסו את הגרמנים מהבחינה המוסרית והוכיחו שעדיין יש סיכוי לתיקון העולם. הם סיפקו לאנושות שלאחר השואה נקודת משען לבנייתו של קוסמוס חדש; כל מקום שבו התרחש מעשה שהנו מעבר ליכולת ההבנה, מקבל משמעות טרנסצנדנטית של נקודת התחלה חדשה, אבן פינה לעולם חדש.

תרבות הזיכרון מעמידה בפני חוקרים, מורים, מחנכים, מדריכי נוער, הורים ומנהיגי ציבור שאלות כבדות משקל בדבר העשייה החינוכית הכרוכה בזיכרון השואה. לכאורה השואה מציבה יעד חינוכי ברור שיש בו לכאורה 'רוע' ברור מצד אחד ו'טוב' ברור וחד משמעי מצד שני. אולם למעשה היא מציבה אתגר פדגוגי וערכי מורכב. שדה החינוך רבות בו התעיות, הטעויות והתהיות ביחס להוראת השואה וטיפוח זכרה. רבים ממסעות בני נוער למחוזות המוות יוצאים לדרכם בלא שנמצא הסבר סביר לשאלה מה עושה המפגש עם המוות הסיטוני לזהותם של בני הנוער. מחנכים ופעילי ציבור ותרבות מעצבים טקסי זיכרון בלא שפענחו לעצמם את מהותו של טקס זיכרון ובלא שהוברר איזה זיכרון הם מבקשים להנחיל. הבניה של תרבות הזיכרון דורשת הבנה של האתגר הרוחני שמעמידה בפנינו השואה.

השואה היא אתגר אסטרטגי לעם הקורבנות. המשמעות שנגזרת מהעבר הקרוב בימי מלחמת העולם השנייה מאפילה על הקשר אל העבר היהודי הרחוק והזיכרון של ימי קדם. להיסטוריה היהודית המהדהדת בתודעתו של האדם היהודי אין רצף כרונולוגי שהולך ונמשך מימי קדם ועד לימים אלו. ליהודי אין נגישות אל מקורות השראה קדומים ואל מרכזי חיים שבהם חייתה המסורת היהודית. השואה היא צומת חדש של התמצאות בעולם, מאורע היסטורי שמעצב את תודעת הזמן היהודית ומהווה נקודת ייחוס חדשה לשאלות של קיום וזהות. מהשואה מתחילה ספירת זמן חדשה. השואה היא אולי, כמשל של ויזל, 'הר סיני של חושך', שאת בשורתו טרם פענחנו;⁹ היא קו הרכס ממנו נישא המבט אל השואה ונותן לו משמעות. היא גם קו הרכס, יותר מכל מקום אחר בהיסטוריה היהודית, שממנו נישא מבט אל אחרי השואה; כל יהודי לאחר השואה בוחן את מצבו ביחס לאותו קו רכס אימתני השוכן כל העת בתודעתו. הסיפורים משם, עדויות הניצולים, היו לסיפורים קובעי משמעות לאחר השואה, אולי לכתבי קודש חדשים הקובעים מחדש לאדם את מה שלמעלה ממנו ומה שלמטה, את הטוב והרע, את מוקדי ההזדהות ואת

מוקדי הסלידה וההסתייגות. כאשר מעצב אבא קובנר את 'מגילת העדות' בדמות של דף גמרא, הוא מצביע על כך שהעדויות משם הן הגמרא של המאה העשרים שממנה הוא לומד מחדש את קווי המתאר של עולמו.

מה מלמדת הגמרא החדשה של סיפורי השואה? קודם כל ריקנות ואובדן. עבור האדם היהודי השואה היא חוויית יתמות גדולה. האניות שהביאו את העם היהודי לארץ ישראל או לעולם החדש נעלמו מהעין. אין יבשה לשוב אליה. העולם היהודי שהיה בראשית המאה העשרים איננו. היהודי נותר על חופה של מציאות היסטורית חדשה ועליו לחפש עוגן רוחני לקיומו העתידי ומצפן להמשך דרכו. בחייהם של יהודים היום מצויים צלליהם של הורים ואחים, דודים, סבים וסבתות וכל עולמות החיים שאבדו באחת. אובדנם דורש פשר. בישראל ובתפוצות מתקיימים חיים יהודים שלפניהם תהליך של שיקום ארוך, מודע לחורבן ומשמעויותיו.

עם שחרור ורשה מהכיבוש הגרמני קבע יצחק צוקרמן על מכסה בטון של פתח של תעלת ביוב, שבכמותו נכנסו הלוחמים לתעלות, את האות 'ב' רקועה מפה, לאמור שיש להתחיל הכול מבראשית.¹⁰ המחשבות המדוברות והשתוקות בעולמם של היהודים ובעולמה של האנושות בכלל מכוונות אל המאורע ההיסטורי הזה, 'חור שחור' בהיסטוריה האנושית. השואה היא נקודת סיום ונקודת התחלה – בה מסתיימים הקווים השבורים של ההיסטוריה היהודית וממנה יוצאים השבילים המהוססים של המשכיות היהודית. לכן נאמר שבראשית הייתה השואה.

ב. על הספר ומבנהו

ספרות היסטוריוגרפית ענפה עוסקת במלחמת העולם השנייה ובשואה. המחקר ההיסטורי מנסה לפענח את ההתרחשות ההיסטורית העובדתית ולסרטט תמונה אובייקטיבית ככל שניתן וכפופה לאמות המידה של המחקר המדעי. העיון בספר זה משתרע מעבר למלאכת ההיסטוריון בנסותו לתת לתמונה ההיסטורית מסגרת פרשנית תאולוגית ופילוסופית, כמו גם מרחב פדגוגי. הספר אינו עוסק בשאלה מה הייתה השואה, אלא מהי השואה עכשיו בעבור מי שמתבונן בה ומי שנושא את זכרה בלבו ואת מראותיה בדמיונו.

לשדה הרעיוני, ההיסטוריוסופי והתאולוגי שבו מתקיים הדיון בזיכרון השואה

10 ראו צוקרמן, יציאת פולין, עמ' 8, 10.

מוקדש הפרק הראשון, 'היסטוריה וזיכרון היסטורי'. כדי לגבש תשתית מושגית לדיון, אני בוחן בפרק זה את הקשר שבין התרחשות היסטורית ובין תהליכי עיצוב של מיתוסים קולקטיביים ונרטיבים קבוצתיים. השאלה שביסוד הפרק היא כיצד מתגלגלת התרחשות היסטורית לכלל סיפור קולקטיבי וכיצד מהווה הנרטיב את הדרך של הציבור לפרש התרחשות זו ולהבין את עצמו באותו הקשר של זיכרון היסטורי. הדיון בוחן את הסוגיה בהקשרה היהודי ומברר את הזיקה בין ההיסטוריה היהודית לתודעתם העצמית של יהודים. חלקו השני של הפרק – היחידי בספר שעניינו דיון היסטוריוגרפי – מסרטט בקווי מתאר כלליים את חורבן העולם היהודי במאה העשרים, כדי לתת לקורא את מלוא תמונת החורבן והמשא ההיסטורי שעמם מתמודד העם היהודי בימינו. מתמונה זו נגזר גם האתגר העצום שחורבן זה מציב בפני עולם המחשבה היהודי והשאלות הגדולות עמן מנסה המחשבה הפילוסופית העוסקת בשואה להתמודד.

לנוכח השואה נבחנת בפרק השני הטענה ש'השואה היא חלק מההיסטוריה היהודית הקדושה' ומהתודעה היהודית שהתעצבה במהלך ההיסטוריה, ומסורטטים קווי המתאר של הזהות המסורתית היהודית שהשואה מרחפת כאיום מעל ראשה. וכגודל האיום כן ההתגייסות הרחבה של אנשי המסורת היהודית להבליע את השואה בתוכה. אולם, האם יכול הנרטיב שבנה את התודעה העצמית של היהדות הרבנית להכיל את מאורעות השואה? בהקשר זה נידונה שאלת התממשותו הארצית של הצדק שהמחשבה היהודית המסורתית ראתה בו עקרון מנחה של ההשגחה האלוהית. כאן מתבררים הניסיונות של המחשבה היהודית האורתודוקסית לגשר על הפער בין הפרדיגמה של צדק אלוהי עלי אדמות ובין עובדת התרחשותה של השואה. ההוגים האורתודוקסים המיוצגים בפרק זה טוענים כי מהבחינה העקרונית לא התרחש דבר חדש שאינו יכול להיות מוכל במסגרת הפרדיגמה המסורתית של 'היסטוריה קדושה', ומבחינה עקרונית 'אשוויץ' היא תופעה חוזרת בהיסטוריה היהודית. תבניות צידוק הדין המסורתיות יכולות להכיל בתוכם את אימת השואה ולתת לה משמעות. דרך המלך של נאמני הפרדיגמה הפונדמנטליסטית הגדירה את השואה כעונש משמים על חטאי ישראל המודרניים: חילון, רכישת השכלה, אימוץ דרכי גויים, התבוללות ולבסוף ציונות נמנו עם החטאים הנוראים, שדרשו עונש כבד, שאכן הגיע לבסוף. כמידת העונש הנורא כן חומרת החטא.

כבר בשנות השואה ואחריה ניסתה המחשבה החרדית ליישב את בעיית השואה באמצעות מטבעות לשון ורעיונות הלקוחים מספרות צידוק הדין היהודית. לצד תפיסת השואה כעונש, ניתן למצוא הסברים מסורתיים אחרים, שונים זה מזה, כולם שאובים מהספרות האמונית: השואה היא מבחן עליון לאמונה, קריאה לתשובה, חבלי משית, ייסורים שיש לראותם כרצויים במסגרת הרעיון

של 'חביבין ייסורים', כלי להיטהרות האדם ולעלייתו במדרגות הקדושה, ניסיון וקריאה לחזרה בתשובה.¹¹ צידוק הדין הוא אפוא הכלי התאולוגי הנדרש להגנה על הנרטיב הישן מפני הדיסוננס שמציבה בפניו המציאות ההיסטורית הלא צודקת בעליל. כגודל תחושת האיום מצד העולם המודרני והציונות כן גודל המאמץ התאולוגי להרחיק את האיום ולהסביר את השואה במסגרת כלי המסורת הקיימים.

בפרק השלישי, 'אלוהים אינו אחראי: השואה בהגות הנאו אורתודוקסית', מובאת התמודדותם של הוגים יהודים נאו אורתודוקסים עם משמעות השואה. בשונה מתפיסות פונדמנטליסטיות שייחסו את השואה לתכנית אלוהית מכוונת, הגות זו לא יכלה לשאת את הרעיון שהשואה היא עונש משמים וניסתה לאחוז במקל הנרטיבי משני קצותיו על ידי שימוש במודל תאולוגי קדום של 'הסתר פנים'. לפי גישה זו, השואה היא תוצאה של תקופה שבה נעדרה השגחת האלוהים מההיסטוריה. האל אינו אחראי ישירות לרוע האנושי שנגלה כאשר הסיר את חסדו וחסותו המגוננת מעמו. בלשונו של הרב י"ד סולובייצ'יק השואה היא 'לילה' שנמשך שש שנים תמימות. איננו יודעים – אומר הרב – למה השתררה חשכה מוסרית בעולם, אולם אנו יודעים, וזה החשוב מכול, שלאחר הלילה בא השחר ההיסטורי ואלוהים שב ודפק בדלתה של אהובתו, שב להיות גורם נוכח ופעיל בהיסטוריה של עם ישראל.¹² הרב אליעזר ברקוביץ נקט אף הוא במודל של 'הסתר פנים' להסבר השואה, אם כי מפרספקטיבה אינדיווידואליסטית ולא קולקטיבית לאומית – ההסתר של ההשגחה הוא המאפשר את חירות האדם ובעצם את היות האדם אדם. החירות יש לה מחיר היסטורי כבד באשר כרוך בה גם רשע אנושי.¹³

הפרק הרביעי, 'ליברליזם יהודי ותודעת השואה', והפרק החמישי, 'הומניזם ביקורתי ודתיות ביקורתית: התייחסות פוסט מודרנית לפרשנות השואה', מביאים את התמודדותם של הוגים ליברלים ופוסט-מודרניים – עד כמה שיש לתיוג הזה תוקף ומשמעות ברורים – עם האתגר שמציבה השואה בפני הזיכרון ההיסטורי היהודי. הפרשנויות הפילוסופיות הללו לשואה הפליגו אל מעבר לתאולוגיה הנרטיבית היהודית, תוך שהן מנסות לשמור על מסגרת של מחויבות למסורת יהודית. מנהיגי ציבור בחוגי היהדות הליברלית, הרב ליאו בק והרב איגנאץ מייבאום, ויתרו על תפיסת ההשגחה האלוהית מעיקרה. ההיסטוריה אינה דרמה אלוהית אלא דרמה אנושית, אולם לאלוהים ולתורת

11 שביד, בין חורבן; פייקאוו, חסידות פולין.

12 סולובייצ'יק, קול דודי.

13 ברקוביץ, אמונה.

אלוהים יש תפקיד בהנחייתו הרוחנית של האדם. מני וביי הסבל אינו עונש משמים; הוא אתגר לאדם ולאמונתו ברוח אלוהים שבאדם. ליאו בק, מנהיגה החשוב של יהדות גרמניה, ניסח תורת ייסורים שמוליכה את האדם אל התקדשותו. לא סיבת הייסורים היא העיקר, אלא הדרך שבה האדם הסובל נענה להם והמשמעות שהוא נותן להם. מייבאום, גם הוא רב רפורמי, הרחיק לכת בניסיונו למצוא משמעות חיובית לסבל היהודים בשואה – היהודים הם קורבן הצליבה של ההיסטוריה האירופית. אושוויץ הוא הגולגותא של המאה העשרים. קורבנם של היהודים הצעיד את האנושות קדימה והוציא אותה מחשכת ימי הביניים.

הרב יוג'ין בורוביץ והרב אירווינג (איץ') גרינברג הוליכו את תורת צידוק הדין לניסוח של 'הומניזם ביקורתי'. מסקנתם מן השואה אינה הטלת ספק בהשגחת אלוהים בהיסטוריה – רעיון שהיהודי המודרני נפרד ממנו הרבה לפני השואה – אלא הטלת ספק ביכולתו של האדם דווקא להוביל את ההיסטוריה אל גאולתה. רק חידוש הברית עם אלוהי המוסר – ברית מוגבלת בתוקפה ומהוססת, מודעת לחולשתה – יכולה, כך טוען בורוביץ, לסייע לאדם לשוב ולבנות את עולמו כמרחב אנושי.¹⁴

הפרק השישי, 'עולם יתום מאלוהים', פורש הגות שביקשה ללכת אל מעבר להגדרות המסורתיות של זהות יהודית ולנסח נרטיב חדש. נדונה בו הטענה שלאחר השואה חל שבר עמוק בנרטיב הזהותי היהודי ושהוא אינו יכול להכיל יותר את המסה של האירועים ההיסטוריים. כתיבתם של יצחק קצנלסון, אלי ויזל וריצ'רד רובינשטיין הבנתה, כל אחת בדרכה, עמדה רוויזיוניסטית ביחס לזהות היהודית והגדירה את מהותו של השינוי העמוק העובר על היהודים בעקבות השואה.

קצנלסון לא היה יהודי חרד ושומר מצוות, אולם אישיותו וכתובתו חדורים בהזדהות עמוקה עם מסורת ישראל ועם גורלו של העם היהודי. המסורת, שנתפסה אצלו כמכלול של אמונה בעולם של צדק, נראית לאור מאורעות השואה כאשליה מרה, ככזב שאין בו טעם. קצנלסון אינו פונה אל האלוהים אלא אל השמים, מקור הטוב והרע בתרבות היהודית. השואה לימדה אותו שהשמים הם שמי כזב ריקים ואטומים. לא רק ההווה, אלא גם העבר היהודי שממנו שאבה מסורת ישראל את תוקפה – השתנה; העבר היה לאחר, לזר, לשקר מתמשך.

אלי ויזל, ניצול מחנות המוות, אמר כי 'היו בנו שהשואה נראתה להם כהר סיני חדש – הר סיני של חושך אשר מי יודע איזו בשורה שתומה הוא

מגלה [...] אסכולה זו של המחשבה ואני שייך אליה, מייחסת לשואה ממד מיסטי שלמעלה מכוח הלשון והדמיון.¹⁵ ויזל, המודע היטב לדימוי הזה, חווה את השואה כמעמד ראשית חדש, במקום סיני המקראי. עמדתו בשאלות של אמונה לאחר השואה ניזונה מהתחושה שבשואה נחרבו כל מבני המשמעות של הציוויליזציה המערבית בכלל והעם היהודי בפרט. השואה הנה ריק מטפסי, העדר מוחלט של משמעות.¹⁶

ריצ'רד רובינשטיין העניק לחוויית הריק המטפיזי שחוללה השואה לבוש תאולוגי והסבר היסטורי והוליך למסקנה שהמיתוס היהודי-נוצרי על האל הטוב והכלי-יכול, המשגיח ומעורב בהיסטוריה האנושית בכלל ובזו של העם הנבחר בפרט, שוב אינו בר קיימא. יתר על כן, הנרטיב המשייך משמעות דתית למעשי רצח המוניים, שאותה מצא בתאולוגיה היהודית ובמקבילתה הנוצרית, הוא משחק מסוכן שעלול להוביל להצדקתם של מעשי רצח עתידיים נוספים. לתפיסתו, על היהודים והנוצרים לוותר על ההנחה בדבר קיומה של השגחה אלוהית מוסרית בעולם. העולם מסור בידיו של האדם.

רבים ניסו לבלום את קריסת המטפיזיקה היהודית. מסורת צידוק הדין גויסה כדי להשיב לאמונה היהודית בעולם של צדק את תוקפה, אולם האירועים ההיסטוריים, תמונות הדמים, סיפורי האימה, חלחלו והשפיעו על תפיסת עולמם של אלו שביקשו להעמיד מבני משמעות חלופיים לאלו שנהרסו. בד בבד, שקע הציבור היהודי בעמלנות שקדנית של בניית ארץ בתקווה שהעשייה האינטנסיבית תהיה עוגן של שפיות וראשיות של תהליך החלמה. אולם תודעת האימה לא נעלמה. לעתים, באופן לא מודע, היא באה לידי ביטוי ביחסם של יהודים רבים אל עברם, אל תרבותם, אל שפתם, אל עשייתם החברתית והפוליטית.

סוגיה מרכזית בתודעה היהודית לדורותיה נדונה בפרק השביעי, 'אני יהודי משמע אני קורבן: תודעת הקורבן לאחר השואה'. כאן נידונה השאלה כיצד הביאה השואה את תודעת הקורבן לצומת דרכים שממנו הסתעפה דרך היסטורית מוכרת של 'קידוש השם' היהודי ודרך היסטורית פחות מוכרת של מרד ומאבק. המאבק בפועל הנו מאבק במלכודת הגרמנית, אולם הוא גם מאבק פנימי כנגד דמות הקורבן המוטמעת עמוק בתודעתו העצמית של היהודי. קו של פרשנות היסטורית והגדרה עצמית מחבר בין תודעת הקורבן וההחלטה למרוד בקיום הגלותי ולהקים מדינה ריבונית. תודעת הקורבן

15 ויזל, קיום יהודי, עמ' 86.

16 הנ"ל, דור אחרי, עמ' 144.

והבדידות העמוקה הכרוכה בה הם מוטיב מרכזי בהגותם של ג'ורג' שטיינר, ז'אן אמרי, ופרימו לוי.

בהגותו של ג'ורג' שטיינר, אינטלקטואל יהודי חובק-זרועות-עולם וחוקר ספרות בעל שם, הבדידות היא קטגוריה מרכזית, אך היא שליחותו של היהודי לעולם. לדעתו, יהיה זה נס עגום אם לאחר השואה החיוניות היהודית תתמקד בהקמתה של מדינת לאום חמושה מכף רגל ועד ראש, באשר להיות יהודי משמעו לא להיות 'בעל הבית' אלא האורח הנצחי, איש הרוח והמוסר ההרואי הנאבק על דמותה של החברה גם במחיר נרדפותו המתמדת.

מנגד, מסרב אמרי לראות את ההרואיות שבסבלו של הקורבן. הבדידות היא הקטגוריה העיקרית שהוא נזקק לה כדי להבין את זהותו. רגע הראשית של הזדהותו עם העם היהודי הוא גם רגע ההתפכחות המרה משייכותו לחברה האירופית וגם הרגע שבו הוא מבין שאין הוא יכול לתת להזדהות זו תוכן ממשי בחייו. לעבר היהודי ולתרבות היהודית אין כל נוכחות בעברו ולכן גם אין להם מקום אותנטי בהווה שלו, אולם הוא נרדף דווקא כיהודי. זהותו כיהודי נכפית עליו ונחווית כבדידות טוטלית. אמרי, הניצול והאינטלקטואל חסר בית, מתבונן מעמדת הבדידות של הקורבן אל שיח הזהות היהודי שהוא יכול לעמוד רק בשוליו. את אושוויץ ראה כסופה של ההיסטוריה היהודית. אולי מתחיל משהו אחר: 'דבר לא יהיה יותר כפי שהיה'.¹⁷ אולם אל ההיסטוריה היהודית שהייתה ואל זו שתהיה מביט אמרי מרחוק, כאל 'ארץ נבו' שאליה לא יוכל לבוא.

פרימו לוי, בן הקהילה היהודית בטורינו וניצול אושוויץ, עוסק במאבקו של האסיר לחיים בימי האימים במחנה הריכוז ובייסורי השיבה אל החיים לאחר המלחמה. לדידו, האסיר נותר כלוא בבדידותו גם לאחר השחרור החיצוני, כבול אל הבושה שהוא חש על רגעי ההשפלה והניוון הערכי 'שם', לכוד באי יכולתו לגזור תחושת ערך עצמי וגאווה. בושת הקורבן השוכנת בתודעתו של הניצול, אולי גם בתודעת בני ביתו, וממשיכה ללוות אותו שנים רבות לאחר השחרור מהמחנות היא הקטגוריה המרכזית בהגותו.

הפרק השמיני, 'תיקון עולם לאחר השואה: הגותו של אמיל פאקנהיים', עניינו בירור מעמדה של השואה כנקודת מפנה קיצונית בהיסטוריה היהודית ובשאלת יכולתו של העם היהודי לבנות מחדש, לאחר השואה, עולם מסודר ובעל משמעות הנדרש לקיומו. במשך שנים ראה פאקנהיים את השואה כאסון, אולם כדבר שיש למסורת מענה עליו. בשנת 1967 הוא הגיע להבנה שהשואה היא מאורע החורג משפתו של בן אנוש ומיכולתו לתת לה הסבר. עד אז

הביע פאקנהיים את צערו על שואת היהודים ככל יהודי אחר, אולם לא ראה בה בעיה פילוסופית. השינוי המכריע בתודעתו חל מספר שבועות לפני פרוץ מלחמת ששת הימים. הוא ניסח את הרעיון, שנהיה לנכס מרכזי להגות העוסקת בשואה, בדבר 'הקול המצווה מאושוויץ' התובע מהאדם היהודי שלא להיכנע לייאוש הרב־ממדי העולה מהזיכרון ההיסטורי, ומאיים על יכולתו של עם ישראל לשוב לחיים ולשרות עם אסונו.¹⁸

פאקנהיים נטש את המודל האפולוגטי השומר על קו של המשכיות למרות החורבן ודיבר על שבר טוטלי. האמונה היהודית בתיקון העולם, האמונה היהודית בתבונה – קרסה. השואה הותירה את עם ישראל בכאוס רוחני. פתח לתיקון מוצא פאקנהיים על דרך ההשאלה בתאולוגיה הלוריאנית: אלוהים אינו יכול לגאול את העולם מחורבנו לבדו. האחריות לראשית מעשה הגאולה מוטלת על האדם. במעשה התיקון מתחיל האדם את מעשה הגאולה. רק ניצוצות של מעשי בני אדם שנאבקו ברשע הנאצי, למרות שלא ניתן היה להתנגד לו, הם בעלי משמעות תאולוגית והם התחלת מעשה התיקון.

מקומה של השואה בתודעה הישראלית נידונה בפרק התשיעי, 'השואה והחברה הישראלית'. הנושא אינו נידון כאן בהקשרו הממסדי־הפוליטי, המשפטי, העיתונאי־תקשורתי או הפדגוגי. הוא נבחן בכמה רבדים, ותחילה דרך עיון בטקסטים של 'שיח לוחמים' ותרבות השיח שסביבו.¹⁹ בשיח של צעירים ישראלים מיד לאחר מלחמת ששת הימים עולה השתקפותה של השואה בעולמם, בפחדיהם, באופקיהם האנושיים ובלבטיהם המוסריים.

השואה נוכחת בתרבות הזיכרון היהודית והישראלית וזו החלה להתעצב עם תום המלחמה. כבר בשנות מלחמת העולם השנייה העלה מרדכי שנהבי את הרעיון להקים בארץ ישראל אתר הנצחה לקורבנות היהודים, רעיון שקדם בסופו של דבר עור וגידים עם הקמתו של מוסד ההנצחה הלאומי 'יד ושם' בירושלים בשנת 1953. הרעיון להקים את בית העדות, לימים מוזאון בית לוחמי הגטאות, נהגה כבר בשנת 1946 על אדמת פולין. באפריל 1949 עלה קיבוץ לוחמי הגטאות על הקרקע בגליל המערבי ובו ביום הוכרו על הקמת בית העדות והתקיימה עצרת זיכרון ראשונה. שם, ובמוסדות אחרים בקיבוץ יד מרדכי ובקיבוץ משואה, כמו גם במוסד הזיכרון הלאומי 'יד ושם' החלה להתעצב תרבות הזיכרון הישראלית: מוזיאונים, עצרות המונים, מפעלי תיעוד וארכיונים היסטוריים, הוצאת ספרי עדות ומחקר, תכניות לתלמידים. שאלת

18 פאקנהיים, ערכים יהודיים.

19 שפירא, שיח לוחמים.

הזיכרון ההיסטורי כמו גם עיצוב תרבות הזיכרון לשואה ודרכי הנחלה של נושא השואה לדורות הבאים נידונים בפרק זה.

פיתוחה של תרבות הזיכרון הישראלית ומיסודה במוסדות הנצחה, ימי זיכרון, טקסים פומביים, מאבק על תכניות לימוד וספרי לימוד – הפוליטיקה של תרבות הזיכרון – היא נושא למחקר היסטורי נרחב שטרם מיצה עצמו. מה תהיה מפת תרבות הזיכרון הישראלית? האם מוסד ממלכתי מרכזי אחד שבידו המונופול לסרטוט תמונת העבר והנחלתה, או רשת פלורליסטית של מוסדות תיעוד, מחקר, הנצחה וחינוך? בירושלים קם כאמור בראשית שנות החמישים של המאה העשרים מוסד הנצחה מחקר ותיעוד ממלכתי, 'יד ושם', שתובע לעצמו זכות הובלה בלבדית של זיכרון השואה. לצדו, ולעתים כנגדו, מתמודדים על זכות קיומם מוסדות תנועתיים פריפריאליים, והם תובעים את זכות קיומם בדין ולא בחסד. הסוגיות הרעיוניות שבהן התחבטו מובילי תרבות הזיכרון בישראל – ולצדן מעט מהשאלות הפוליטיות הכרוכות בעיצובה – נידונות בספר מנקודת המבט של שניים מהדור הראשון של 'מנציחי השואה', אבא קובנר וצבי שנר.

נידונות בספר גם שאלות שמעסיקות את 'הדור השני' של המנחילים: דרכי עיצובו של יום השואה בעת הזו כפתח להנכחתו של נושא השואה בתודעה הציבורית כמו גם הבנייתם של מסעי התלמידים לפולין כאמצעי חינוכי דרמטי לקירוב בני נוער וצעירים לנושא השואה.

אנשי עדות, עדים לחייהם 'שם', ואנשי מחקר והוראה היסטורית ביקשו להעביר את סיפור השואה לדורות הבאים, אולם מה מספרים? איך עושים זאת כך שקהל צעיר יבין? יום השואה, אחד ממועדי הלוח היהודיים שהתווספו ל'זמן היהודי' במאה העשרים והתקבע בחוק הישראלי, הנו אתגר של עיצוב תרבותי בקנה מידה היסטורי. האם קיום המועד החדש בסמיכות זמן ועניין למועד פרוץ המרד בגטו ורשה הוא עניין מובן מאליו? איזה סיפור יסופר ביום זה? מאילו טקסטים כתובים, מוזיקליים וחזותיים ייבנה הטקסט? היכן יתרחש ומי יהיו כוהניו ומי קהלו?

תרבות הזיכרון הישראלית נישאת בעשורים האחרונים על גבם של סיורי התלמידים לאירופה, בעיקר לפולין. הסיורים הללו, המסעות אל מחוזות הזיכרון, הם חוויה אינטנסיבית עבור המשתתפים בהם שתכניהם, אופקיהם ההיסטוריים, יעדיהם החינוכיים ומשמעותם הערכית מעסיקים רבים. לצד שאלות ארגוניות נכבדות, עומדות שאלות תוכן הכרוכות בהבנתנו את משמעות השואה: מה יהיו יעדי הסיור? אילו שאלות עומדות ביסודו? מהם הרשמים שהיינו מבקשים שמשתתפי הסיורים הללו ישובו עמם לביתם? האם צריך הסיור לעסוק במציאות המוות או לחפש דווקא את עולמות החיים

היהודיים שהיו מאות רבות בשנים על אדמת אירופה ונעלמו? מחנה אושוויץ הוא האנדרטה לרוחם המקוללת של הרוצחים המלמד על עולמם של מקימיו. הוא מלמד מעט מאוד על עולמם של קורבנותיו. מבחינת בני הקורבנות, נכדיהם, בני עמם, שלא היו שם אבל מזדהים עם הסיפור ורואים בו חלק מעולמם, אושוויץ הוא הסיפור של סוף העולם היהודי. נותר רק הדמיון שדרכו מנסים הצעירים היוצאים למסע להחיות את מה שהיה ואיננו.

לשאלה מיהו ניצול שואה ומה עומד ביסוד ההגדרה העצמית של אדם כניצול יש היבטים חברתיים וכלכליים. הספר נחתם בהעלאת האפשרות שתעורר אולי מחלוקת, שהשואה אינה רק מציאות חיה של מי שהיו שם; היא גם תודעה של אובדן, יתמות, געגוע וחשש גדול המקנן בתודעתם של יהודים באשר הם. סיפור אישי אחד של ניצולה שיצאה מ'שם' טרם המלחמה ידגים מציאות אנושית זו שהיא נחלתם של רבים.

הספר פורש מענים רוחניים מגוונים, כמה מני רבים, לשאלות הקשות שזיכרון השואה מציב בפני האדם בכלל והאדם היהודי בפרט. אף אחד מהם אינו בבחינת תשובה ניצחת. לאף מענה אין בלבדיות. מכל המענים הפרשניים הללו עולה שזיכרון השואה הנו נקודת ראשית, נקודת ייחוס מרכזית בעולמו של היהודי, צומת מרכזי שבו מצוי האדם היהודי וממנו עליו לנווט מחדש את דרכו בעולם.